

Korrupsiýanyň taryhyndan

Category: Jemgyýetçilik tankydy, Kitapcy

написано kitapcy | 21 января, 2025

Korrupsiýanyň taryhyndan Aly Jem GÜLMEN

► KORRUPSIÝANYŇ TARYHYNA GEZELENÇ...

♣ Pis işleriň köki

Pis işleriň köki şumerlere çenli uzalýar. Munuň bu golaýda soňuna çykyp boljaga-da meňzänok. Her näme-de bolsa, biz içki we daşky tejribelerimize bil baglamaly bolýarys.

Güýç we ygtyýarlygy bolan adamlaryň sany köpeldigiçe, şonça-da korrupsiýa we pyssy-pyjurlyga az duş gelerismikä diýýäs...

Bu pikirimizi gysgaça şeýle düşündirjek bolalyň: Ygtyýarlyklary mümkin boldugyndan köp adamlara paýlalyň we gapylary soňuna çenli açalyň. Goý, Günüň şöhesi içeri girsin...

♣ Belanyň başy nireden başlaýar?...

Baryp-ha, b.e.öň 4000-nji ýyllara degişli bir şumer tabletkasy (palçyk kerpiçlere ýazylan ýazuw ýadygärlikleri) bütindünýä taryhy boýunça ilkinji parahorluk we wezipe ygtyýarlygyny betnebisçilikli peýdalanmak baradaky maglumatlary berýär. «Şumer okuw günleri» atly bir tabletkada okuwa ýetişiği pes okuwçylaryň birinden söhbet açylýar:

«Bu okuwçynyň ene-atasy çagasynyň derslerde öňdebaryjy we görelde bolmagyny isleýär. Bu maksat bilenem mugallymy öýlerine çagyryrlar, ony iýdirip-içirýärler, hatda her dürli sowgatlary äberýärler».

Tabletka şol gijäniň tutuş şunuň ýaly görnüşde geçendigini ýazýar.

♣ Soňy nähili bolduka?

Soňy nähili boldy diýýäňizmi?

Soragyň jogaby tabletkanyň dowamynda berilýär: ýetişiği pes okuwçy birdenkä toparyň iň gowy okuwçysyna öwrülip duruberyär. Munuňam üstesine ol synpyň şefi edilýär.[1]

♣ Parahorlugyň kesgitlemesi

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde agzalýan parahorluklara kesgitleme berlende, bada-bat «wezipе ygtyýarlygyny şahsy bähbitler üçin ulanylmagy» ýaly görnüşde göz öňüne getirsegem, dünýä taryhy korrupsiýanyň batgasyna batan hususy şereketleriň kezzapçylykly hereketleri we dawalary bilen doludyr. Bu babatda korrupsiýany «haýsydyr bir wezipäniň şahsy bähbitler üçin betnebisliçilikli ulanylmagy» diýip kesgitlesek has dogry bolardy.

«Medici»-lerden «Enron» dawasyna, «South Sea Company» şereketiň batmagyndan «Lehman Doganlaryň» («Lehman Brothers») döreden krizisine çenli dünýäniň ykdysady taryhy, öz döwürleriniň iň uly şereketleriniň korrupsiýa hereketleri kezzapçylyklar we krizisler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Geliň, «Pis işleriň Atlasynda» korrupsiýanyň taryhyna tragikomiki syýahat edeliň.

► «MEDICI» ŞEREKETI BAR ZADYŇ BAŞYNY BAŞLADY...

Şereketara korrupsiýalarynyň taryhynda iň uly katastrofa şol wagtyň Ýewropasynyň iň uly maşgala şereketi hasaplanan «Medici»-leriň we olaryň banklarynyň batmagy bilen boldy diýsek, öte geçdigimiz bolmazdy.

Italiýanyň iri söwda şäheri bolan Florensiýada höküm süren, iň ýokary derejede güýçli we täsirli maşgala bolan «Medici»-ler, üç Papa we köp sanly florensiýaly hökümdary, has soňra Fransiýa korollygynyň adamlaryny ýetişdirdi, hususanam medeniýete eden howandarlyklary bilen italýan Renessansyny (Gaýtadan döreýşini) doly öz täsirine alypdy.

Maşgala öz döreden «Medici» banky bilen Ýewropanyň iň kuwwatly we derejeli maliýe merkezlerimden biri bolmagy başaryp, söwdadaky güýçlerine güýç goşdular. Emma Renessansyň möhüm

döredijilik we sungat işgärleriniň belli bir derejede baş sponsory we howandary bolan «Medici»-ler bu babatda çakdanaşa bisowutlyga we adatdan daşary lýuks ýaşaýyş şertlerine üns berip, wezipeli işgärleri öz gysymynda saklamakda şowsuzlyga uçradylar.

1455-1485-nji ýyllarda Angliýany öz içinde ullakan gapma-garşylyga iteklän «Bägüller urşy» we Orta Ýer deňziniň söwdasynyň bagtyny ýatyrان Osmanly-Wenesiýa urşy, bankyň 1490-njy ýyllaryň başynda düýpli batmagyna sebäp boldy.

1494-nji ýylda bankyň Milandaky filialy hem ýapyldy we şol ýyl «Medici» maşgalasy bir wagtlar siýdigi bilen degirmen ýöreden Florensiýasyndan yzyna it salynyp kowuldy.

Köpçülikleýin korrupsiýanyň ilkinji uly heläkçilikli netijesi hökmünde taryha geçen bu hadysa aslynda täze-täze wakalaryň başlangyjydy we gynansak-da munuň dowamy geldi durdy, geldi durdy...

XVIII asyrda Günorta Amerikada iş alyp barýan britan asylly «South Sea Company» («Günorta deňiz kompaniýasy») şereketi ispan urşy ýyllarynda (1700-1715) baglaşylan bir şertnama arkaly Ispaniýanyň Günorta Amerikadaky koloniýalarynyň lokomotiwine öwrüldi.

Bazar gatnaşyklaryndaky spekulýasiýalary bilen aksiýalary 1.000 sterlinge çykan şereket ahyrsoňunda ýanyny ýere berdi. 1720-nji ýylyň sentýabrynda şereketi «ýylan sokan ýaly» boldy. «Günorta deňiz balony» diýip at berilen bu ykdysady krizise sebäp bolan «sokulma» Maliýe ministri Jon Eýslebi bilen birlikde şereketiň ýolbaşçy düzüminiň ählisiniň tussag edilmegi bilen tamamlandy. Krizisden soň şereketiň işi täzedan gurnaldy we ol ýene-de ýüz ýyldan gowrak wagt öz işini dowam etdirdi.

► «ULY DEPRESSIÝA WE ONUŇ MIRASDÜŞERLERI»

1929-njy ýyldaky ykdysady krizis esasanam ABŞ-da maliýe çökgünligini döretdi diýilse-de, krizis bütün dünýäni gorpdan başaşak sallady we birnäçe şereketiň korrupsiýa hereketleriniň orta çykmagyna, dünýäniň çar künjündäki ýüz müňlerçe ynsanyň

ömrüniň garalanmagyna sebäp boldy. Şolaryň biri-de Germaniýanyň iň esasy banklarynyň biri bolan we gysgaça «Danat-Bank» diýilýän “Darmstädter und Nationalbank” bankydy. Bankyň ýolbaşçylaryndan Karl Boenekurunyň iň esasy müşderileriniň biri bolan «Nordwalle» tekstil şereketiniň beren wedomostlarynyň galplygyny bilmegi ýangynyň tutaşmagyna sebäp boldy. «Nordwalle»-niň eden bu oýunlarynyň bank üçin getiren netijesi düzedip bolmajak heläkçilige getirdi. Bankyň iň esasy müşderisiniň batmagy diýmek ~ bankyň batmagy diýmekdir. Has soňra bankyň müşderileri uly başagaýlyga düşdüler we hakykatdanam «Danat-Bank» batdy.[2]

Köpçülikleýin korrupsiýa dawalarynyň iň ulusy 1963-nji ýylda bolup geçdi. «Salat ýagy dawasy» ady bilen ýatlanýan bu sarsgyn «American Express», «Bank of America» we «Bank Leumi» ýaly uly halkara kompaniýalaryň 150 million dollar (häzirki gymmaty bilen 1,1 milliard dollar) ýitirmegine getirdi. Döwrüniň iň uly maliýe şereketlerinden bolan «American Express» dürli ösümlük we salat ýaglaryny satýan «Tino de Angelis» şereketine kredit bermek üçin ammarlaryndaky ýaglary girew hökmünde görkezmegi talap etdi.

Girew görkezildi we netijede kreditem berildi. Emma oýun indi başlanýardy: Tankerler ýag däl-de, suw bilen doldurylandy we fizikadan gowy bilýän Angelis ýagyň suwuň ýüzüne çykýandygyny bilensoň «Bank Express» şereketini ullakan duzaga düşürmegi başarypdy.[3]

Barlag üçin gelen wekiller hiç hili şübhelenmändi, emma ahyrynda görkezilen mukdaryň çişirilişinden bir pyrryldagyň barlygy ýüze çykdy. Edil Warren Buffetiň 2008-nji ýylda «Süýde suw köprük goşuldy» diýip, ykdysady krizisi düşündirişi ýaly, 1963-nji ýylda-da ýaga köprük suw goşulypdy.[4]

► UHOD BILEN PROWOR AGALYGyny AMALA AŞYRMAK MÜMKIN

80-nji ýyllara gelinende, bu gezek Wall Stritiň (Wall Street) esasy maýa goýumlaryny goýýan banklaryndan «Drexel Burnham Lambert» bankynyň dawalary we korrupsiýa hereketleri orta

çykyp başlady. ABŞ-da iň uly baş bankyň biri bolan bu firma görlüp-eşdilmedik derejedede kök ýaýradysy bilen göze ilýärdi. (tä «junk bonk bazarynda» /ýokary riskli (töwekgelçilikli) şereketleriň döredýän bonosy»/ illegal operasiýalaryň orta çykarylan wagtyna çenli).

Netije juda çökder boldy: «Uly depressiýadan» bári berilen iň uly jerime bolan 650 million dollar öweztölegi...

ABŞ-nyň iň uly uhod dolandyryjy şereketlerinden «Waste Management Inc.» öwezine göräýmäge galp bolmadyk 1,7 milliard dollarlyk girdeji alyp, taryhyň iň uly şereket korrupsiýasynyň awtorlygyny etdi.

Şereketiň esaslandyryjysy we şol wagtky ketdesi Dean L.Bantrokyň jogapkärlik çeken we 1992-1997-nji ýyllary gurşap alan korrupsiýa hereketleri täze baron Maurike Meýeriň şereketiň içinde bikanunçylykly işleriň barlygyndan şübhelenmeginden we gizlin diňleme serişdelerini gurup işgärleriň gepleşiklerini diňlemeginden soň 2002-nji ýylda orta çykarylady.

ABŞ-da bolup geçen we бүтін дүнýäni entirekledip alan korrupsiýa wakalarynyň biri-de «Enron dawasy» ady bilen taryha girdi. Amerikan energetikasynyň esasy şereketleriinden bolan «Enron» 1999-njy ýylyň başynda 20 dollara deň bolan aksiýasyny 90 dollara çenli ýokarlandyrmagy başarypdy.

«Enronyň» üstünliginden şübhelenmedik maýadarlar bu şereketiň dolanşyk gymmatyny barha ýokarlandyryýardylar.

Дүнýäniň iň uly baş serenjam beriji şereketlerinden biri bolan «Arthur Andersen»-iň esewanyndan geçen habarnamalar hem maýadarlaryň ýüregine ynam guýýardy.

Hakykat bolsa pikir edilişinden başga hilidi. Şereketiň ýolbaşçylarynyň eden korrupsiýa hereketleri 74 milliard dollarlyk zyýany emele getirdi. «Enronyň» aksiýalaryna eýeçilik edýän maýadarlaryň pullary bir günüň içinde ýele sowruldy. Pensiýa ýaşyna gelen işgärler näme etjeklerini bilmäb galdy. Netijede «Enron» näçeräk batandygyny mälüm etmäge mejbur boldy, serenjam beriji «Arthur Anderson» bolsa ýitirim boldy. «Enron» öz toslamalaryna hemmeleri şeýle bir

ynandyrypdy welin, şol dawadan öň «Fortune» žurnaly «Enrony» bassyr alty ýyl ABŞ-nyň iň innowasion şereketi saýlapdy.

ABŞ-nyň iň uly ikinji telefon şereketi we telekommunikasion läheňi bolan «Worldcom» öz gaznasyny eden galplyklary bilen gabardyp tutuş 11 milliard dollar köp görkezip rekord netije gazanyppy.

2002-nji ýylda «Enronyň» yzysüre ýüze çykan dawanyň beren zyýany hem juda çökder boldy. Maýadarlar tegelek 180 milliard dollar zyýan çekdi, 30 müň adam bolsa işinden kowuldy. Şereketiň içindäki bir bölümiň 3.8 milliard dollarlyk sçýot boşlugyny orta çykarmagy bilen üsti açylan korrupsiýa dawasynda şereketiň barony Bernie Ebberstam 25 ýyl azatlykdan mahrum edildi.

► KORRUPSIÝA GLOBAL KRIZISI DÖREDIP BILERMI?

2003-nji ýylda bolsa «Mortgage-Finans» läheňi «Freddie Mac» 5 milliard dollarlyk girdeji babatda nädogry beýannama bilen çykyş edip şereket korrupsiýasynyň taryhyna girdi. Nädogry beýannama bilen çykyş eden we girdejini hakyky bolşundan az görkezen dolandyryjylar «SEC» guramasynyň (U.S. Securities and Exchange Commission ~ býužet firmalarynyň işini utgaşdyrýan jemgyýetçilik guramasy) alyp baran derňewinde ele düşdüler. Netijede 125 million dollar jerime salyndy we dolandyryjylar wezipelerinden pyzyldy. Iň gyzykly ýeri edil şol pudakdan bolan Fannie Mae» şereketinde-de şular úaly bikanunçylykly hereketleriň edilendigi ýüze çykdy.

Howpsuzlyk sistemalaryny öndürýän «Tyco» amerikan şereketiniň baronlary Dennis Kozłowskiý we Mark Swartz şereketden 150 million dollar gyryp-çyryp etdiler. 2005-nji ýylda «samanhanada tutulan bu iki ýyndam pişik» şereketiň girdejisini 500 million dollar edip, galplaşyrandyklary üçin demir gözenegiň aňyrsyna düşdüler. Munuň netijesi «Tyco» şereketine we onuň maýadarlaryna 2 milliard dollar zyýan çekdirdi. Iň gülkünç ýeri bolsa, bu dawa ýüze çykmazdan öň Kozłowskiý Sardiniýa adasynda 2 million dollar harçlap aýalynyň doglan gününü belläpdi we bu haý-haýly üýşmeleň dillerw dessan bolupdy.

Dünýä ykdysadyýetini bilinden uran 2008-nji ýylyň krizisine iň köp täsir eden sebäpleriniň biri hökmünde görkezilen «Lehman Brothers» dawasy hem korrupsiýa taryhynyň möhüm görkezijilerinden hasaplanýar. Agzyňy uçukladýan derejedäki ösüşe gadam basan, hakykatyna seredende bolsa hiç hili ýokary ösüşe golaýlaşmadyk «CDS» kagyzlaryny satuwa çykaran şereketiň batyşy juda aýylganç boldy. Özi bilen birlikde amerikan ykdysadyýetini düýpli batyran «Lehman Brothers» («Lehman doganlar») taryhyň iň uly çökgünligini başdan geçirdi.

Delilleriň ýeterlik dälligi üçin «SEC» tarapyndan derňew işi açylymadyk şereket krizisden bir ýyl öň «Fortune» žurnaly tarapyndan iň ynamly bank hökmünde görkezilipdi.

2008-nji ýyl korrupsiýalaryň ýüze çykmagy taýdan hereketli we bereketli ýyllaryň biri boldy. Şol ýyl meşhur «Hedge Fon» korrupsiýasynyň biri bolan «Madoff» dawasy gulaklary şaňlatdy. Nýu-Ýorkuň maliýe ulgamynyň esasy baronlaryndan bolan Bernard «Bernie» Madoff şol wagta çenli maliýe sektorynyň iň ygtybarly adamlarynyň biridi.

2008-nji ýylyň krizisi Madoffyň şereketiniň aslynda «Ponzi oýuny» («Sagadat zynjyry») arkaly maýadarlary «suwsuz äkidip suwsuz getirendigini» ýüze çykardy. Madoff 50 ýyllyk goýum bilen toplan pullaryny «Hedge fon» fondlarynda jemleýän ýaly görünip, aslynda başga oýun gurnapdy. «Hedge fon»-laryň indelip durulmaýanlygy sebäpli Madoff goýumlaryň fondda saklanýandygyna hemmeleri ynandyryp bilipdi. Hakyna seredende goýumam ýokdy, töwegellige-de salynanokdy, tersine, täze gelenlerden alan puluny öňkülere girdeji paýy hökmünde paýlaýardy.[5]

Madoffyň pyrryldagy uzak wagtlap dowam eden, birnäçe pudaklara täsirini ýetiren we taryhdaky muňa meňzeş korrupsiýalardan has beter zarba uran, 50 milliard dollara barabar aýylganç katastrofady.

Netije? Madoff tegelek 150 ýyl azatlykdan mahrum edildi...

► KORRUPSIÝANYŇ SOŇUNA ÇYKYP BOLARMY?

Bu agzalyp geçen kirli pyrryldaklary eşideniňizden soňra,

«heý, bu zatlaryň çykalgasy ýokmy?» diýýändigini duýýan ýaly bolduk. Netijede az-uçuk mysaldan we wakadan söz açmadyk. «Ernst & Young»-yň 2010-njy ýyldaky global korrupsiýa boýunça seljermesine görä, dünýä derejesinde şereket ýolbaşçylarunyň 16 %-i, soňky iki ýylyň içinde şereketlerinde uly bikanunçylyklara şaýatlyk edendiklerini ýazýar. Elbetde, hemme zadyň bir çykalgasy bar. Bikanunçylykly hereketleri azaltmak üçin etmeli işleriň başynda özbaşdak firmalaryň gözegçiligi bilen birlikde berk içerki sazlaşyk mehanizmini döretmek gerek. Netijede utgaşdyryjy firmalar guramalaryň we birmeňzeş problemalaryň içine düşüp bilerler. Bu sebäplü guramaçylykly medeniýet we içerki sazlaşyk mehanizmleri iň azyndan daşarky sazlaşyk ýaly täsirli bolup biler.

Beýleki bir çykalgasy bolsa, ygtyýarlygy bir elde jemlemelik. Netijede: “Güýç çüýreder, absolýut güýç bolsa düýpli çüýreder». Ygtyýarlygy we güýji näçe köp adama paýlasaňyz, korrupsiýa garşy iň güýçli önüni alyş çäresini geçirdigiňiz bolar. Has aýk söz bilen aýdanymyzda, elinde has köp ygtyýarlyk jemlenen adamyň korrupsiýa ýüz urmak ähtimallygynyň bardygyny düşünsäk, ygtyýarlygyň birden köp adamyň arasynda paýlanmagy bu howpy ep-esli azaldýar.

Aýtsaň aýdyp oturmaly, korrupsiýanyň uzyn taryhy we tradisiýasy bar. Emma şol bir wagtyň özünde korrupsiýa garşy barlyşyksyz göreşiňem, hakykaty we adalaty dabaralandyrmak üçin janyny orta goýanlaryňam kyssasy şondan birjigem pes däl. Iň esasy zat: tutanyerli bolmak we adamlaryň kollektiwleýin dogruçyllygyna, birek-birege esewan we haý-küş edip boljakdygyna ynanmakdyr.

Korrupsiýanyň taryhyna göz aýlanymyzda, olaryň ählisiniň az sanly adamlaryň ýapyk gapylaryň aňyrsynda bir-biriniň syrtyny ýamajak boluşlaryndan başlanýandygyny görýäris. Näçe aç-açanlyk, sabyr-takatlylyk we köpçülikleýin erada bolsa ~ şonça-da korrupsiýa we parahorluk az bolar...

♣ Peýdalanylan çeşmeler:

[1] TEPAV: Yolsuzlukla Mücadele TBMM Raporu, “Bir olgu olarak

Yolsuzluk: Nedenler, Etkiler, Çözüm Önerileri”.

[2] The Great Crash: How the Stock Market Crash of 1929 Plunged the World into Depression, Selwyn Parker.

[3] Business Insider: How The Salad Oil Swindle Of 1963 Nearly Crippled The NYSE BRYAN TAYLOR.

[4] Ekonominin çokbilmişleri için yazalım:

Yağ sudan hafiftir, Tarık Yılmaz: www.manset.at

[5] Dr. Okan Acar <http://www.okanacar.com/>

@ «Direliş EDEBİYAT» Jemgyýetçilik tankydy